International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(5): 01-04
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-06-2020
Accepted: 03-08-2020

डॉ0 दीपाली जैन
कन्यागुरूकुलमहाविद्यालयः,
गुरूकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः,
हरिद्वाराम्, उत्तराखण्ड, भारत ।

डॉ0 वीना विश्नोई शर्मा
कन्यागुरूकुलमहाविद्यालयः,
गुरूकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः,
हरिद्वाराम्, उत्तराखण्ड, भारत ।

Corresponding Author:
डॉ0 दीपाली जैन
कन्यागुरूकुलमहाविद्यालयः,
गुरूकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः,
हरिद्वाराम्, उत्तराखण्ड, भारत ।

"वैदिक ग्रन्थेषु प्राकृतिक विधिनां जलसंरक्षणम्"

डॉ0 दीपाली जैन तथा डॉ0 वीना विश्नोई शर्मा

प्रस्तावना

वर्तमानकाले महत्कष्टकरमिदं तथ्यं, यत् सार्वजनिकजलस्थानेषु अमेध्यपदार्थानां विसर्जने न सङ्कोचमनुवभन्ति जनाः । गङ्गासदृशा पवित्रनदी अपि प्रदूषिता वर्तते। येन तस्याः जलं केषुचित्स्थानेषु अस्वास्थ्यकरं जातम् । उक्त–नीतिवचनानि चेदवहिताः पालयेयुः जनाः, तर्हि जलसंरक्षणं प्राकृतिकस्तरे एव भवितुमर्हति । अतः नदीनदसरित्पतिसमुद्रतीरे तज्जले वा शरीरस्य मलत्यागः कदापि न करणीयः –

नदीनां च प्रतीरे च पत्यश्च सरितां तथा ।
शरीरस्य मलत्यागं न कुर्याज्जीवने तथा ।। [2]

जलं स्वभावतः शोघकं पवित्र पावकंच भवति । अतस्तस्य पवित्रतायाः रक्षणं मानवमात्रस्य कर्तव्यम् । स्मरणीयमस्तु यज्जले मत्स्यादयोः जीवाः निवसन्ति येषां जीवनाघार एव जलं भवति । एते जीवाः मानवानाम् अन्यान्यावश्यकताः पूरयन्तः पोष्याः संरक्ष्याश्च भवन्ति । कमलशैवालादि जलवनस्पतयः जले जाताः मानवैः प्रयुज्यन्ते । अतः तेषां संरक्षणाय जलस्य संरक्षणमावश्यकम् । अतः जलीयपर्यावरणमस्य संरक्षणाय च संस्कृतसाहित्ये भारतीयसंस्कृतेः मूलभूता तीर्थस्य अवघारणा उपस्थापिता। एषा तीर्थकल्पना सम्प्रति घार्मिकस्थाविश्वासाभ्यां संयोज्य अवधार्यते । किन्तु तीर्थस्य तात्पर्यं स्वरूपंच जलसंरक्षरणस्य व्यापकप्रयास एव प्रतीयते । एतदर्थं तीर्थविषयकविवेचनमपेक्षितम् ।

सूर्यः वर्षायाः स्रष्टा उच्यते । यतोहि वर्षार्थं पृथिव्याः समन्ततः स्वरश्मिभिः वाष्परूपेण जलं गृहीत्वा अन्तरिक्षे स्थापयति । तत्र च वायुपर्जन्योः साहाय्येन जलस्य गर्भमिव परिपोषणं करोति [3]। सूर्यः वृष्टिजलस्य दोहनं करोति । अथर्ववेदे उक्तं, यत् सूर्यस्य रश्मयः जलं सर्वतः पृथिव्याः रसरूपेण गृहीत्वा दिवम् उत्पतन्ति, ततश्च यथाकालं वर्षन्ती पृथिवीम् आप्यायितां कुव्न्ति –

कृष्णं नियानं हरयः सुवर्णाः अपाना दिवमुत्पतन्ति ।
त आववृत्रन्त्यसदानादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवीं व्यूदुः ।। [4]

आधुनिकविद्वांसः मेघानां समुद्रतलादुच्चाताम् अनुमाय उच्च – मध्यम – निम्न भेदात् तेषां त्रैविध्यं प्रतिपादयन्ति । षट्सहस्रतः द्वादशसहस्रमीटराणि यावद् उच्चस्थाः उच्चमेघाः (High Clouds) पक्षाभाः (Cirrus) पक्षाभस्तरीयाः (Cirro Stratus) पक्षाभकपासीयाः (Cirrocumulù) इति त्रिविघाः भवन्ति । एते पुष्करावर्तका मेघा एवेति तत्स्वरूपं चिन्तनीयम् । समुद्रमलात् सार्घद्विसहस्रतः षङ्सहस्रमीटराणि यावदुच्चस्थाः मध्यममेघा अपि प्रसरणशीलाः ।

ज्योतिः सलिलवायूनां सङ्घातरूपेषु मेघेषु स्थितान् जलकणायन् वायुः गमनशीलो भवति । मरुद्गणानां परस्परं सङ्घर्षणेन विद्युद् द्योतते । [4] मेघे उपलरूपं जलम् विदारयति –

अहन् वृत्रमृचीषम् और्णवा□अहीशुवम् ।
हि ने नाविध्यदर्बुदम् । [7]

कुंजीशब्दा

जलसंरक्षण, जलशोधन, ध्रुवेणाधिष्ठितजलं, क्षतेः संरक्षा, संसाधन, संदोहन, उपभोगम, विवेकपूर्वकं, पक्षाभाः, पक्षाभस्तरीयाः, पक्षाभकपासीयाः।

आमुख

उपलब्ध–वस्तुनः यथास्वरूपं सर्वथा प्रक्षणं सरंक्षणम् उच्यते । उपभोग्य–प्राकृतिकसंसाधनानां निरन्तरम् उपभोगेन तेषु सम्भाव्यमानायाः गुणात्मक–परिमाणात्मक–क्षतेः संरक्षा (च्तमअमदजपवद) प्रतिपूर्तिश्च संरक्षणस्य मूलमन्त्रं भवति । लोकप्रवाहे पूर्व–पूर्व मानवानां पश्चाज्जातान् मानवान् प्रति एतद् दायित्वं भवति, यत् ते संसाधनानि आवश्यकतानुसारम् उपभुज्य आगामिमनुष्याणामुपभोगाय त्यजन्तु (समर्पयन्तु) । यतोहि प्रकृतिः सर्वेषामपि पृथिवीवासिनां सम्पत् भवति । अतः प्रकृतेः उपभोगः सह – भावनया करणीयः । भारतीय–चिन्तनस्य पृष्ठभूमिः 'संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्' इति विचारे निहिता अस्ति । केवलाघो भवति केवलादी इति वैदिकोद्घोषो वर्तते । ईशावास्योपनिषदि तु सर्वमपि जडचेतनम् ईशावास्यम् इति उद्घोष्य त्यागभावनया भोगस्यापदेशो विहितः । [8] एवं लोभरहितभोगः उपभोग्यानां संरक्षणाय भवेत् ।

शोधस्य विधि

प्रस्तुत शोधपत्रः मुख्यतः गुणात्मकं शोधकर्मे निर्भरमास्ति। अस्मिन् शोधपत्रे प्राथमिक द्वितीयक च स्रोतयो उपयोगानामास्ति। वैदिकग्रन्थेषु संस्कृतवाङ्मये च प्राकृतिक विधिनां जलसंरक्षणं, वर्तमान समये अस्य प्रासंगिकता उल्लेखनीयमास्ति।

अत्र जलसंरक्षणम् अस्य महत्वम् स्थापितुम् प्रकृतेः सम्बन्धमश्च प्रयासश्चास्ति। वर्तमानकाले मानवीय संवेदनाम् वांछितस्तरे जागृताय निष्कर्षम् प्राप्तुम प्रयासास्ति।

विवेचना

यद्यपि सृष्टेः सकलजलराशिः अन्यूनानतिरिकतो भवति, किन्तु नानारूपतया अन्यकारकाणां सापेक्षतया च प्रतिवर्षं वर्षायाः वितरण् असामानम् अस्ति । जनसंख्यायाः अनुदिनं वृद्धितया अधिक – पेयजलस्य आवश्यकता भवति, किन्तु प्राकृतिकस्रोतभ्यः पर्याप्तं प्रयोगयोग्यं जलम् उत्तरोत्तरं न्यूनतामेति । भूतलेऽपि मानवानाम् अनुदारा प्रवृत्तिः जलस्य अविवेकपूर्णायोगेन मृदुजलस्य अभावे हेतुः । वर्तमानसमये औद्योगिक–अपशिष्टानां प्रवाहः नद्यादीनां शुद्धताम् अल्पीकरोति । जलाशयादीनां समीपे मानववसतिः विविधप्रकारेण मलविसर्जनं करोति । एवं जल–प्रदूषणं वर्तमानसमस्यासु प्रमुखं संजातम् । अतः सार्वजनिकरूपेण जलस्रोतसां दीर्घकालिकोपयोगाय तथा उपायाः विधेयाः, यथा जलभाण्डारे प्रदूषणस्य सम्भावना न्यूनीभूयात्, विश्वस्तरीयजलचक्रे च व्यवधानं मा भूयात् । जलं जीवनभूतं भवति प्राणिनाम् । अतः प्राणिनां प्रजातयः तद्विकासंच जलाश्रितः । एवं जलसंरक्षणस्य मूले तथ्यत्रयं भवितुम् अर्हति –

पर्यावरणप्रदूषणनियन्त्रणेन लोकानां स्वास्थ्यरक्षा ।
जलसंसाधनस्य विवेकपूर्णोपयोगेन तत्प्राप्तेः दीर्घकालीनसम्भावना ।
विश्वस्तरीजलवितरणे सन्तुलनम् ।

जलं पर्यावरणस्य महत्त्वपूर्णं घटकम् अस्ति । पृथिवीमण्डलस्य पर्यावरणनिर्माणे जलं मुख्यतयोत्तरदायि भवति । विशेषतः वायुमण्डलीयजलदशा तापमानं, सस्यसमृद्धिं मानवीयस्वभावं, मनोवृत्तिं च प्रभावितं करोति । पर्यावरणे ब्रह्माण्डेऽवस्थिताः सर्वे पदार्थाः, येषां सम्बन्धः पृथिव्याः जैविकवातावरणेन भवति, गृह्यन्ते । प्रकाशः, वायुः, वर्षा, ऊर्जा, मृद् जलम् इत्यादि कारकेषु साक्षादुपयोगतया वायुः जलंचेति विशेषतः संरक्ष्ये ।

संस्कृतसाहित्ये धर्मशास्त्रे दैनिकाचारे कर्तव्यधर्माणां सङ्ग्रहे पर्यावरणसंरक्षणस्य नैत्यिकविधानमस्ति । नित्यमेव प्राकृतिकतत्त्वानि प्रति स्वदायित्वपालनेन मानवः निरन्तरक्ररूपेण तेषां संरक्षणे समर्थो भवति । सन्दर्भे अस्मिन् पद्मपुराणे, मनुस्मृतौ, विदुरनीतौ, चाणक्यनीतौ अन्यत्र च केचन्मानवधर्मा उक्ताः । तदनुसारं नदीतीरे समुद्रतटे जलाशयानां समीपे च विण्मूत्रष्ठीवनलोहितादिसर्वेषामपि अमेध्यानां पदार्थानां विसर्जनं निषद्धमस्ति ।

नाप्सु विण्मूत्रमाचरेत् । [9]
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ।
अमेध्यालिप्तमई वा लोहितं वा विषाणि वा ।। [10]
यतिक्रामेन्न स्रवन्तीं नाप्सु मैथुनमाचरेत् ।
...............नाप्सु ष्ठीबनमाचरेत् ।। [11]

ससत्त्वेषु गर्तेषु नदीतीरे पर्वतमस्तके च मूत्रविसर्जनं न कुर्यादिति मनुः –

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नपि न स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।।[12]

उक्ताचारगत – निषेधानां तात्पर्यमिदमेव, यत् कुत्रापि जले प्रदूषकराणाम् अपशिष्टानां पदार्थानां विसर्जनं न कुर्यात् ।

घ्रुवेणाधिष्ठितं जलं सूर्यो गृह्णाति । सर्वभूतानां शरीरेषु स्थावर – जङ्गमेषु यस्मिन् – यस्मिन् रूपे जलं तिष्ठति तत्तद्रूपेण सूर्यतापवशात् तेभ्यः – तेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्यः सर्वशः जलं धूमीभूतं निष्क्रामति । तच्च सर्वलोकेभ्यः स्वतेजोभिः (किरणैः) सूर्य आदत्ते –

घ्रुवेणाधिष्ठिताश्चापः सूर्यो वै गृह्य तिष्ठति ।
सर्वभूतशरीरेषु त्वापो ह्यनुश्चिताश्चयाः ।।
दह्यमानेषु तेष्वेव जङ्गमस्थावरेषु च ।
घूमभूतास्तु ता ह्यापो निष्क्रमन्तीह सर्वशः ।।
तेजोभिः सर्वलोकेभ्यः आदत्ते रश्मिभिर्जलम्ः ।[13]

सूर्येण समुद्राज्जलाहरणे वायुः सहाय्यं करोति । वायुर्हि अवशोषणं करोति । सूयतापेन उष्णो वायुः समुद्राद् वाष्परूपेण जलम् अवशोष्य अन्तरिक्षे नयति । एवं वायुसंयोगाद् रश्मयः जलं वहन्ति –

समुद्राद्वायुसंयोगाद् वहन्त्यापो ग☐स्तयः ।[14]

गरुडपुराणे 'आदित्याज्जायते वृष्टिः'[15] इति प्रतिज्ञाय तस्य प्रक्रियायां प्रथमतः रश्मिभिः जलादानं स्मृतम् । मनुस्मृतावपि आदित्याद् वृष्टिरित्युक्तम् ।[16] वृष्टिजलस्य दोग्धृत्वाद् एवं सूर्यः गौरित्युच्यते –

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

अथर्ववेदेऽपि सूर्यः समुद्रेभ्यः वृष्टिजलस्य प्रेरणार्थं स्तूयते –

प्रजापतिः सलिलादा समुद्रादाप ईरयन्नदधिमर्दयाति ।
प्राप्यायतां वृष्णो अश्वस्य रेतोऽर्वाङ्तेन स्तनमित्नुनेहि ।। [17]

कालिदासेनापि रघुवंशे कुमारसम्भवे च रविणा भौमजलस्याहरणमुक्तम्–

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ।[18]
रविपीतजला तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यते नदी ।[19]

वर्षातिरिक्तेषु ऋतुषु आश्विनतः वैशाखमासपर्यन्तम् अष्टामासपर्यन्तं सूर्यः यदा तपति, तर्हि समस्तेऽपि भूमण्डले भूपृष्ठे सागरेषु, जीवनमण्डले च तापप्रभावादूष्मा जायते । तेभ्यश्च सूक्ष्मधूमरूपेण जलं वाष्पीभवति । आपाततः तद्द्रष्टुम् शक्यते । पार्थिवकणैः युक्तः उष्णः वाष्पवाहको वायुः धूमः (ब्तइवद) भवति । निरुक्ते उपर – उपलो मेघ इत्युक्तम् । मेघः आन्तरिक्षजलस्य कोशस्थानीयो भवति । मेघोदरे स्थितं जलम् उपलरूपेण इन्द्रादिभिः देवताभिः (वायुविशेषैः) विविधरूपतामधिगच्छति –

यासां देवा दिवि कृण्वन्ति □क्षा अन्तरिक्षे बहुधा भवति । [20]

ज्योतिष्चक्रेण मेघानां सप्तवाय्वपेक्षया सप्तभेदाः भवन्ति । चतुर्दश ऋक्षाणां मण्डले शिशुमारचक्रः स्वयं भ्रमन् अन्यगहैः सह सूर्ययन्त्रं परिक्रामयति । तस्याः परिक्रमायाः परिणामतया जीमूताः नाम मेघा जायन्ते, येभ्यः जीवोत्पत्तिः भवति –

जीमूता नाम ते मेघा यदेभ्यो जीवसम्भवः । [21]

जीवाः अति अन्तरिक्षे व्याप्ताः । ज्योतिष्चक्रस्य मन्थनात् मेघः तान् जीवान् पर्यन्यमाध्यमेन सस्ये संप्रवेशयति ततश्चान्नादिभिः मेघः शरीरे तिष्ठन्तः आङ्गिरसभूताः कर्मजन्यादृष्टप्रभावात् तत्तद् योनिं प्राप्नुवन्ति। द्वितीयः अन्तरिक्षे संचरन् 'आवहन्' नाम वायुः मेघानधिसंश्रयते । हिमालयस्योत्तरे दक्षिणे च भागे सम्यग्वृष्ट्यै प्रसिद्धः –

द्वितीय आवहन्वायुर्मेघास्ते त्वभिसंश्रिताः ।
इतो योजनामात्रंच अध्यर्धविकृता अति ।।
वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धाराधाराः प्रकीर्तिताः ।
पुष्करावर्तका नाम ये मेघा पक्षसम्भवाः ।।
पुष्करा नाम ते पक्षा बृहन्तस्तोयधारिणः ।
पुष्करावर्तका नाम कारणेनेह शब्दिताः ।।
षष्ठः परिवहो नाम वायुस्तेषां परायणः ।
योऽयो बिभर्ति □ावन् गङ्गामाकाशगोचरम् ।।
उदग् हिमवतः शैलस्योत्तरे चैव दक्षिणे ।
पुण्ड्रं नाम समाख्यातं सम्यवृष्टिविवृद्धये ।। [22]

आवहन् नामवायोः पुण्ड्रपर्यन्तं जलपरिपाकस्य प्रक्रिया चलति । अन्तरिक्षे आ समन्तात् वहन् वायुः वाष्पं शीतीकृत्य सङ्घनयति । ततः धाराधाराः वृष्टिसर्गस्य पूर्वावस्था भवति । अस्यामवस्थायां वर्षाजलं मेघे जायते । 'पुष्करावर्तकाः' मेघानां वृद्धा गर्भावस्था भवति । मेघेषु जलवृद्धिः भवति । षष्ठः परिवाहो नाम वायुः पुष्करावर्तकानां परायणः भवति । वस्तुतः उपलरूपमेघानाम् आकारे जलवृद्धिवशात् वृद्धिर्भवति । तदा परितो वाही वायुः मेघस्थं जलं नीहाररूपेण विष्यन्दयति ।[23] नीहारः शीकररूपो भवति । येन–येन मार्गेण दिग्गजैः पर्यन्यरूपैः स्थूलकिरणैः जलं प्रमुच्यते स मार्गो आकाशगंङ्गा इत्युच्यते तस्या विस्फुटिताः धाराश्च नीहारिकाः उच्यन्ते । मेघपरायणो वायुः हिमालयस्य उत्तरदक्षिणयोः वृष्टिविवृद्धिं करोति येन धरातले सम्यग् वर्षा भवति । अयं पुण्ड्रो नाम मेघवायुरेव प्रसिद्धं 'मानसून' इति नाम्ना प्रसिद्धं वातमण्डलं भवेत् ।

नीलाः कपिशा वा लघ्वावरणसदृशाः 'उच्चस्तरीयाः' वर्तुलाकाराः तरङ्गरूपा वा श्वेताः 'उच्चकपासीया' इति द्विधा भवन्ति। समुद्रतलात् सार्धद्विसहस्रमीटरात्मके उच्चपरिमण्डले निम्न–उच्चतायुक्ताः मेघाः भवन्ति। ते च 'स्तरीयकपीसाया' 'कपासीयाश्चेति' द्विधा भवन्ति। स्तरीयाः नीहारवत् अनेकावरणयुक्ताः वर्षास्तरीयाः (छपउइवै.जतंजने) धरातलात् नात्याच्चाः श्यामवर्णाः भवन्ति। कपासीयाश्च (ब्नउनसन) विस्तृताः गुम्बदाकाराः स्वच्छवायुमण्डलस्य द्योतकाः सघनाः उपलवृष्टिकराः तडिज्झंझावातयुक्तवर्षाकारकाः भवन्ति । एवं मुख्याः सप्तप्रकारका मेघाः आघुनिकैः अपि मताः ।

ज्योतिः सलिलवायूनां सङ्घातरूपेषु मेघेषु स्थितान् जलकणायन् वायुः गमनशीलो भवति ।[24] मरुद्गणानां परस्परं सङ्घर्षणेन विद्युद् द्योतते ।[25] मेद्ये उपलरूपं जलम् विदारयति –

अहन् वृत्रमृचीषम् और्णवा□ाहीशुवम् ।
हि ने नाविध्यदर्बुदम् । [26]

उक्तप्रक्रियाभिः अन्तरिक्षे गर्जन–तर्जन–विद्युद्द्योतनादिरूपेण वर्षानुकूलाः परिस्थितयो जायन्ते ।

वायुमण्डले यदा निम्नस्तरीया वर्षमेघाः इन्द्रेण सम्प्रेर्यमाणाः विदार्यन्ते, तर्हि मेघमण्डले विच्छेदेन मेघाः शकलैः वायुमण्डले संचरन्तः भूमण्डलीयजलवायुना प्रभाविताः भवन्ति । अस्यामवस्थायाम् स्तमितो वायुः वर्षाजलम् अन्तरिक्षे अवरोधयति । अवरोधकत्वाद् मेघः वृत्र इत्युच्यते । इन्द्र वृत्रं हत्वां पर्वतेभ्यः नदीभ्यश्च जलमार्गान् उद्घाटयति ।[27] वायुना सम्प्रेर्यमाणाः यदा पूर्वस्मिन् दृश्यन्ते, तदा ते गर्जनपूर्वकं वर्षाकारकाः भवन्ति । तादृग्मेघेभ्यः वृष्टं जलं पृथिवीं तर्पयितुं स्तुतः ।

समुत्पतन्तु प्रदिशो न□स्वतीः समभ्राणि वातजूतानि यन्तु ।
मह ऋषभस्य नदतो न□स्वतो वाश्रा आपः पृथिवीं तर्पयन्तु ।। [28]

तजवाहकाः मेघाः इन्द्रेण त्रोट्यमानाः जलं ताडयन्तो नन्दतः अन्तरिक्षे संचरन्ति–

यददः संप्रयतीरहवनदता हेत । [29]

अन्तरिक्षे जलनिर्माणानन्तरं यदा मेघाः वायुमण्डले संचरन्ति तदा मरुद्गणैः प्रेर्यमाणो मेघः वायुमण्डलं विष्पन्दितैः शीकरैः आर्द्रं करोति। वायुश्च पुनः तान् शीकरान् संहृत्य संङ्घनितान् करोति । वर्षवेगात्पूर्वं वायोः शैत्यस्य एतदेव कारणं भवति । संस्कृतसाहित्ये इन्द्रवृत्रयोः युद्धस्य या परिकल्पना कृता, सा पूर्ववार्षिकी अन्तरिक्षीयदशा भवति । इन्द्रेण विद्युद्रूपवज्रेण हन्यमानो मेघः यदा शतप्रतिशतम् आर्द्रतां प्राप्नोति, तदा शीकरेषु सङ्घनितं जलं मेघमण्डलस्य विस्तारं करोति ।

निष्कर्ष

जलसंरक्षणसन्दर्भे चिन्तनीयम्, यत् प्रकृतेः अक्षय भण्डारः अपप्रयोगेण विरूपतां प्राप्तुं शक्नोति । अतः यथावश्यकं विवेकपूर्वकं संसाधनानाम् संदोहनम् उपभोगश्चापेक्ष्यते। वर्तमानसमये निरन्तरं वृद्धिमत्यां सत्यां विश्वजनसङ्ख्यायां प्राकृतिकपदार्थानां संदोहनम् अपेक्षाकृतं बृहत्परिमाणे भवति । एकतः अत्यधिकोपदार्थानां संदोहनम् अपेक्षाकृतं बृहत्परिमाणे भवति । एकतः अत्यधिकोपभोगेन संसाधनेषु क्षरणं तीव्रगत्या जायते । अपशिष्टापवाहाः तत्त्वानि प्रदूषयन्ति तेन च प्रदूषणेन न केवलं तत्तत्त्वस्य स्वरूपे गुणवत्तायांच औपाधिकह्रासो जायते, अपितु पर्यावरणस्य सङ्कटमपि जायते । व्यापकस्तरे पर्यावरणप्रदूषणं जैविकअनुकूलपारस्थैतिकतन्त्रे दुष्प्रभावं पातयति । अतः भौतिकतत्त्वानां मूलरूपे संरक्षणाय मानवेन यथासम्भवं प्रयासो विधेयः ।

भौतिकतत्त्वेषु जलम् एकमात्रमेतादृशं तत्त्वम् अस्ति यस्य सकलराशिः चक्रीयपरिवर्तनेन अक्षय भण्डारतया तिष्ठति । उदारप्रकृतिः वर्षामाध्यमेन पृथिव्यां पर्याप्तं पेयं शुद्धं जलं प्रददाति । किन्तु

वायुमण्डले विद्यमानानां विषालुजैवरासायनिकतत्त्वानां हस्तक्षेपेण पृथिव्याः भूतलपर्यन्तम् आगमने न तथा शुद्धं तिष्ठति । पृथिव्यामपि विविधैः भू–रासायनिककारकैः मृत्सम्पर्काच्च अवांछनीय–विलेयतत्त्वानि जलस्य मौलिक–स्वरूपं विकारयन्ति ।

आभारोक्ति

प्रस्तुत शोधे ईश्वरकृत वेदानाम् प्राचीन ग्रन्थानाम् च ज्ञानं विभिन्नमाध्यमे प्रसारणम् अकुर्वन्। तेभ्यः वयं आजीवनं आभारी वर्तिष्यामहे।

संदर्भ

1. कन्यागुरूकुलमहाविद्यालयः, गुरूकुलकॉंगड़ीविश्वविद्यालयः, हरिद्वाराम्, उत्तराखण्ड।
2. पद्मपुराण – सृष्टिखण्डः 51.95–96
3. ऋग्वेदः 6.3.31.1
4. अथर्ववेदः 6.3.22.1
5. ऋग्वेदः 8.37.10
6. तदेव 1.8.38.8
7. तदेव 8.5.32.26
8. ईशावास्योपनिषत् – 1
9. पद्मपुराणम् स्वर्गखण्डः 55.65– मनुस्मृतिः 4.46
10. पद्मपुराण स्वर्गखण्डः – 55.7 नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् । अमेध्यलिप्तमन्यद्वालोहितं वा विषाणि वा ।।
11. पद्मपुराण – स्वर्गखण्डः 55.76
12. मनुस्मृतिः 4.47
13. मत्स्यपुराणम् – 124.31
14. मत्स्यपुराण्म् 124.32
15. गरुडपुराणम् – 78.44
16. आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनुस्मृतिः – 3.76
17. अथर्ववेदः – 4.3.75.11
18. रघुवंशः – प्रथमः सर्गः
19. कुमारसम्भवः 4.44
20. अथर्ववेदः 1.6.33.3
21. मत्स्यपुराणम् 124.10
22. मत्स्यपुराणम् 124.10,11,13,20,23
23. तस्या विष्यन्दितं तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः । शीकरान् सम्प्रमुंचन्ति नीहार इति स्मृतः ।। तदेव 124.21–22
24. ऋग्वेदः 8.37.10
25. तदेव 1.8.38.8
26. तदेव 8.5.32.26
27. अथर्ववेदः 2.1.5.5–6
28. तदेव 4.3.15.
29. अथर्ववेदः 3.3.13.1.